

dani, hogy valaki „számol” az apja vagy a barátja tanácsával, persze nem matematikai értelemben. S hogy az értelem nélküli lélekrész csakugyan hajlik valamiképpen az értelem szavára, ezt mutatja a figyelmeztetés s általában mindenféle dorgálás és serkentés. Ha tehát el kell ismernünk, hogy ebben a lélekrészben is van értelem, akkor az értelmes lélekrész is kettős lesz: az egyik a tulajdonképpeni, önmagában véve is értelmes rész, a másik pedig csak annyira hallgat az értelem szavára, amennyire az ember az apja szavára hallgat.

E megkülönböztetés szerint szoktuk osztályozni az erényeket is: egyik részüket észbeli, másik részüket erkölcsi erényeknek nevezzük; és pedig észbeliek: a bölcsesség, az éleslátás és az okosság; erkölcsiek: a nemes lelkű adakozás és a mértékletesség. Ha tehát erkölcsről beszélünk, akkor nem azt mondjuk, hogy valaki bölcs vagy éles eszű, hanem azt, hogy szelíd vagy mérsékletes; hanem persze azért dicsérettel illetjük a bölcslet is, lelki alkatának megfelelően: azt a lelki alkatot pedig, amely dicséretet érdemel, erénynek nevezzük.

1. Az erény tehát kétféle: észbeli és erkölcsi; az észbeli főképp a tanításnak köszöni eredetét és növekedését, s ezért tapasztalat és idő kell hozzá; az erkölcsi pedig a szokásból keletkezik, s ezért elnevezése is csekély változtatással a szokás szóból ered.

Már ebből is láthatjuk, hogy az erkölcsi erények egyike sem természettől fogva van meg bennünk; mert hiszen ami természettől van, az sohasem lehet mássá szokás által: a követ, amely természettől fogva lefelé esik, nem lehet arra szoktatni, hogy felfelé haladjon, ha mindjárt tízezerszer felfelé hajítaná is valaki, s így akarná erre szoktatni; a tűz lángját sem lehet arra szoktatni, hogy lefelé lobogjon, s általában azt, ami természettől fogva valahogyan alkotva van, sohasem lehet arra szoktatni, hogy mássá legyen. Tehát nem természettől, de nem is természet ellenére fejlődnek ki bennünk az erények, hanem természettől fogva úgy vagyunk alkotva, hogy befogadhatjuk őket, viszont csak a szokás által lehetünk bennük tökéletessé.

Továbbá, ha valami természettől fogva fejlődik ki bennünk, akkor először mindig a képességnek jutunk birtokába, s csak aztán fejtünk ki benne tevékenységet; pl. az érzéklések terén: az érzéklés képességét nem a gyakori látás vagy hallás útján szerezzük meg, hanem fordítva, a képesség már eleve megvan bennünk, de csak később alkalmazzuk, nem pedig előbb alkalmazzuk, s csak aztán lesz a miénk; viszont az

erényre úgy teszünk szert, hogy előbb megfelelő tevékenységet fejtünk ki, mint ahogy ezt az alkotó művészetek terén is tapasztaljuk. Mert azokat a dolgokat, amelyeket előzetes tanulás révén kell létrehozni, azokat éppen a létrehozó tevékenység révén tanuljuk meg: építőmesterré csak a házépítés –
1103b lantművésszé csak a lantjáték gyakorlása által válik az ember. S ugyanígy, ha az igazságos tetteket gyakoroljuk: igazságossá, ha a mértékletes tetteket: mértékletessé, ha a bátor tetteket: bátorrá leszünk. Bizonyítja ezt az is, amit az államok életében tapasztalunk: a törvényhozók szoktatással igyekeznek a polgárokat jó erkölcsökre nevelni, s minden törvényhozónak erre irányul az akarata; s aki ebben nem helyesen jár el, az célt téveszt, s egyáltalában ebben különbözik a jó kormányzat a rossztól.

Tovább menve: minden erény keletkezése és elpusztulása ugyanazon okokból és ugyanazon eszközök által történik; így van ez az alkotó művészetek terén is: a jó és rossz lantos egyaránt a lantjáték gyakorlása útján fejlődik ki; hasonlóképpen áll a dolog az építőmesterre s a többi mesteremberre nézve is: ha valaki jól épít házat, akkor jó építőmester lesz belőle, ha meg rosszul, akkor rossz. Hiszen ha ez nem így volna, akkor nem volna szükség olyan valakire, aki a mesterséget megtanítja, hanem mindenki magától válnék jó vagy rossz mesteremberré. Nos, így van ez az erények esetében is: ahogy az emberekkel való üzleti ügyeinket intézzük, aszerint lesz egyikünk igazságos, másikunk igazságtalan; s ahogy a veszélyes helyzetekben viselkedünk, s ahogy megszokjuk a félelmet vagy a bátorságot, aszerint lesz egyikünk bátor, másikunk gyáva. S ugyanígy van ez a vágyak és indulatok megnyilvánulásaiban is. Az egyik ember mértékletes és szelid természetű lesz, a másik mértéktelen és dühös, aszerint, amint így vagy úgy viselkedik az adott esetben. Egyszóval: a lelki alkat

formái a hozzájuk hasonló tevékenységekből fejlődnek ki. Éppen ezért tevékenységeinknek bizonyos jelleggel kell rendelkezniük, s e különféle jellegük szerint fejlődnek ki a lelki alkat különféle formái. Tehát nemhogy csekély, sőt ellenkezőleg: igen nagy különbséget jelent, hogy már ifjú korunktól fogva így vagy úgy vagyunk-e szoktatva, sőt mondhatjuk, minden ezen fordul meg.

2. Minthogy jelen fejtegetésünknek nem elméleti célja van, ahogy ez más esetekben szokott lenni – mert hiszen nem azért foglalkozunk e kérdéssel, hogy megtudjuk, mi az erény, hanem hogy jókká legyünk, mert különben semmi hasznunk sem volna belőle –, cselekvéseink körülményeit kell vizsgálat tárgyává tennünk, és pedig arra nézve, hogy miként kell őket végrehajtani; mert – mint mondtuk – ezek döntően befolyásolják azt is, hogy lelki alkatunk milyenné válik.

Hogy cselekvéseinkben a helyes szabály szerint kell eljárunk, ez általános követelmény, s ezt el is fogadhatjuk alapul; később majd kifejtjük erre vonatkozólag, hogy mi a helyes szabály, s hogy milyen viszonyban van a többi erénnyel. Azt azonban általános elvül bocsássuk előre, hogy minden
1104a olyan elméletnek, amely a cselekvésre vonatkozik, csupán körvonalakban szabad mozognia, s nem szabad szabatos kifejtésre törekednie; már bevezetőül is említettük, hogy okfejtésünket mindig a tárgy természetéhez kell alkalmaznunk; márpedig cselekvéseink körülményeiben s abban, ami ránk nézve hasznos lehet, szilárd elvről sohasem lehet szó, amint-hogy nem lehet erről szó az egészség kérdésében sem. S ha már általánosságban is ilyen természetű ez a kérdés, még kevésbé túri meg a szabatoságot az egyes esetekre vonatkozó fejtegetés: sem szakismeret, sem hagyományos tanrendszer körébe nem vonható, hanem mindig magának a cselekvő személynek kell – az adott eset figyelembevételév! – tisztába

jönnie a feladattal, akárcsak az orvoslásban vagy a hajókor-mányzásban.

Mindazonáltal, bár a vizsgált kérdés ilyen jellegű, kísérletet kell tennünk arra, hogy segítséget nyújtsunk. Mindenekelőtt figyelembe kell vennünk, hogy az ilyen dolgoknak az a természetük, hogy a hiányosság és a túlzás egyaránt romlásukat okozza, amint ezt pl. a testi erő és az egészség dolgában is látjuk (mivel a szemmel nem látható dolgok megvilágítása érdekében az önmagukban világos példák tanúbizonyságára kell támaszkodnunk): a túlzásba menő és a hiányos testedzés egyaránt ártalmára van a testi erőnek, aminthogy az étel és az ital is, akár több, akár kevesebb a kelleténél, aláássa az egészséget, helyes mértékben alkalmazva pedig nemcsak megalapozza, hanem gyarapítja és megtartja. Ugyanez áll a mértékletességre, a bátorságra s a többi erényre is. Aki minden elől menekül, mindentől fél, és semmivel sem mer szembeszállni, az gyáva lesz; aki meg egyáltalában semmitől sem ijed meg, hanem mindennek nekitámad, az vakmerővé válik; hasonlóképpen az, aki minden gyönyörből kivieszi a részét, s egyiktől sem tartózkodik, mértéktelessé lesz, aki viszont minden gyönyörűséget kerül, akárcsak egy bárdolatlan paraszt, az érzéketlenné válik; szóval a mértékletességet és a bátorságot a túlzás és a hiányosság egyaránt megrontja, a helyes középút viszont megőrzi.

De nemcsak a keletkezés, a gyarapodás és a romlás történik ugyanazon okokból és ugyanazon körülmények folytán, hanem a tevékenység is ugyanezekben nyilvánul meg. Így van ez egyéb, nyilvánvalóbb esetekben is, pl. a testi erő kérdésében: ez csak akkor fejlődik ki, ha az ember sok táplálékot vesz magához, és sok munkát vállal; viszont ezt legkönnyebben az erős ember teheti meg. Így áll a dolog az erénnyel is: egyfelől a gyönyörtől való tartózkodás útján leszünk mértéklete-

sekké, másfelől csak ha már ilyenekké lettünk, akkor tudunk 1104b tőle igazában tartózkodni. Ugyanígy a bátorság tekintetében is: ha hozzászoktatjuk magunkat, hogy a fenyegető veszélyeket semmibe se vegyük, sőt velük szembeszálljunk, ezáltal válunk bátrakká; viszont, csak ha már bátrakká lettünk, akkor tudunk igazában szembenézni a veszélyekkel.

A lelki alkat ismertetőjelenek azt a kellemes vagy kellemetlen érzést kell tekintenünk, amely tetteink nyomában támad: aki a testi élvezetektől tartózkodik, s ezt örömmel teszi, az mértékletes ember; de akinek ez rossz érzést okoz, az már mértéktelen; aki szembeszáll a veszélyekkel, s ezt örömmel teszi, vagy legalábbis nem esik nehezeére, az bátor ember; akiből pedig ez kellemetlen érzést vált ki, az gyáva. Az erkölcsi erény ugyanis kellemes, illetve kellemetlen érzésekkel függ össze. Mert hiszen rendszeren a gyönyörűség miatt cselekszünk rosszat, s a kellemetlen érzés miatt húzódozunk az erkölcsös tettektől. Ezért, miként Platón mondja, szükséges, hogy már gyermekkorunktól kezdve bizonyos irányításban legyen részünk, azazhogy annak örüljünk és azon bánkódjunk, amin kell: a helyes nevelés éppen ebben áll.

Egyébként is, ha az erény a cselekvésekkel és érzelmeikkel kapcsolatban nyilvánul meg, minden érzelmenek és minden cselekvésnek pedig valami kellemes, illetve kellemetlen érzés jár a nyomában, már csak ezért is igaz az, hogy az erény kellemes, illetve kellemetlen érzésekkel áll vonatkozásban. Erre mutat az is, hogy a fenytést rendszerint ugyanezen érzéseken keresztül szoktuk alkalmazni: a fenytés bizonyos tekintetben gyógyító eljárás, márpedig ez természetszerűen az ellentétes hatás elvéből indul ki. Hozzávehetjük még, hogy – miként már fentebb is mondtuk – minden lelki alkat azokkal a jelenségekkel szemben s azokra vonatkozólag mutatja meg a természetét, amelyeknek hatása alatt rosszabbá vagy jobbá

válik; márpedig az ember a kellemes és kellemetlen érzések folytán válik rosszá, ti. úgy, hogy keresi, illetőleg kerüli őket; és pedig vagy *azokat*, amelyeket nem kellene, vagy *akkor*, amikor nem volna szabad, vagy *úgy*, ahogy nem volna szabad – vagy ahányféle más eshetőséget ilyen viszonylatban a meghatározás megkülönböztet. Innen van aztán, hogy az erényt némelyek az érzelmektől való mentességnek és a nyugalom egy bizonyos fajtájaként szokták meghatározni, pedig ez nem helyes, mert hiszen ez a fogalmazás nagyon is általános, ahelyett hogy pontosan megjelölné, hogyan és mikor szabad, illetőleg nem szabad az érzelmektől menteseknek lenniük; sőt mást sem fejez ki, ami a fogalomhoz hozzátartozik. Alapul vehetjük tehát, hogy az erény a kellemes és kellemetlen érzésekkel szemben mindig úgy viselkedik, ahogy a leghelyesebb; a lelki rosszaság pedig éppen fordítva.

A következőkből is világossá válik számunkra, hogy az erény és a lelki rosszaság a kellemes és kellemetlen érzésekkel van kapcsolatban. Három dolog van, amire választásunk irányulhat, s ugyancsak három, amitől menekülni igyekszünk; és pedig: az erkölcsi jó, a hasznos, a kellemes; ezek ellentétei: az erkölcsi rossz, az ártalmas, a kellemetlen. Az erkölcsös ember ezek mindegyikében eltalálja a helyeset, a rossz ember pedig elhibázza a dolgot; de mégis legelső sorban áll ez a gyönyörre: ez egyfelől minden élőlényvel közös, másfelől mindavval, amire csak választásunk irányulhat, vele jár; hiszen még az erkölcsi jó és a hasznos is kellemesnek mutatkozik. Aztán meg, a gyönyör már kisgyermek korunktól fogva hozzánk nőtt, s ezért volna nehéz ezt az érzést, mellyel egész életünk át meg át van itatva, kitörölni magunkból. Továbbá: cselekedeteinkben egyikünk jobban, másikunk kevésbé – mintegy zsinórmértékhez –, a kellemes és a kellemetlen érzésekhez szoktunk igazodni. Ezért aztán a mi egész vizsgáló-

dásunk is szükségképpen ezek körül forog, mert bizony nem csekélység a cselekedeteink szempontjából, hogy helyesen vagy helytelenül örülünk és bánkódunk-e. Végül hozzátehetjük még, hogy a gyönyörrel – mint Hérakleitosz mondja – sokkal nehezebb hadakozni, mint a haraggal; márpedig a szakértelem és az erény éppen a nehezebb feladattal szemben szokott mindig megnyilvánulni; mert hiszen a jó eredmény is éppen a nehezebb feladattal szemben az értékesebb. Ez az oka annak, hogy az erényt és a politikát érintő egész vizsgálódás kellemes és kellemetlen érzésekkel van vonatkozásban: aki ezekben helyes magatartást tanúsít, az erkölcsös ember, aki pedig helytelent, az rossz ember.

3. Eddig arról volt szó, hogy az erény kellemes és kellemetlen érzésekkel van vonatkozásban, s hogy azok a körülmények, amelyekből keletkezik, nemcsak növekedésének, hanem – ha változás tapasztalható bennük – romlásának is okai lehetnek; s végül, hogy tevékenysége is akörül forog, amiből keletkezik. Ámde fennakadhat valaki azon: miképp értjük mi azt, hogy szükségképpen az igazságos tettek cselekvése által leszünk igazságossá, s a mértékletes tettek gyakorlása által mértékletessé. Hiszen, ha valaki az igazságos és a mértékletes tetteket cselekszi, az már eleve igazságos, illetve mértékletes is, valaminthogy az is, aki a nyelvtan vagy a zene szabályainak megfelelően jár el, már eleve ért a nyelvtanhoz, illetve a zenéhez. De így áll-e valóban a dolog, akár a szaktudományok kérdésében is? Hiszen könnyen elképzelhető, hogy valaki olyasmit cselekszik, ami összhangban van a nyelvtan szabályaival, akár a véletlen folytán, akár másvalakinek az útmutatása szerint. Ámde majd csak akkor lesz az illető igazán nyelvtudós, ha nemcsak a nyelvtan szabályainak megfelelően jár el, hanem ezt a nyelvtudós módjára, azaz a saját nyelvészeti ismeretei alapján teszi. Egyébként nem is hasonló a hely-

zet a szaktudományok és az erény esetében. A szaktudományok által létrejött dolgok ugyanis önmagukban jelentik a jó eredményt, elég tehát, ha csupán ezek mutatnak fel létrejöttük után bizonyos tulajdonságokat; az erény szerinti cselekedetek azonban, ha maguk bizonyos tulajdonságokkal bírnak is, azért még nem igazságosan vagy mértékletesen végrehajtott cselekedetek, hanem csak akkor, ha a cselekvő személy maga is bizonyos lelki tulajdonság birtokában cselekszik; és pedig először: ha tudja, hogy mit akar; másodsor: ha előre elhatározott, és pedig magáért az illető dologért elhatározott szándékból cselekszik; harmadszor: ha állhatatos

1105b és megingathatatlan lelkülettel cselekszik. Ezek a feltételek – kivéve a tudást – a szaktudomány szempontjából nem jönnek számba; viszont az erény szempontjából éppen a tudás édeskeveset vagy egyáltalában semmit sem számít; a másik kettő ellenben, amely persze csak az igazságos és a mértékletes tettek sokszori gyakorlásából válik tulajdonunkká, éppen nem csekély, sőt ellenkezőleg, döntő jelentőségű. Szóval a tettek csak akkor nevezhetők igazságosoknak és mértékleteseknek, hogyha olyanok, amilyeneket általában az igazságos és mértékletes ember szokott cselekedni; igazságos és mértékletes ember viszont nem az, aki egyszerűen ilyen tetteket cselekszik, hanem az, aki úgy cselekszi őket, ahogyan az igazságos és a mértékletes ember szokta cselekedni. Jól mondtuk tehát, hogy az igazságos ember az igazságos dolgok cselekvése, a mértékletes ember pedig a mértékletes dolgok cselekvése által fejlődik ki; aki ezeket nem cselekszi, annak soha még csak reménye sem lehet rá, hogy erkölcsös emberré váljék. Persze a legtöbb ember nem ezt teszi, hanem a pusztán elmélethez menekülve azzal ámitja magát, hogy ő majd csak filozofál s így lesz belőle erkölcsös ember; pedig így csak azt éri el, amit az a beteg, aki az orvos tanácsát figyelmesen meg-

hallgatja ugyan, de semmit sem tesz meg abból, amit az orvos rendelt neki. Valamint annak a betegnek, aki így gyógyítja magát, nem lehet rendben a testi egészsége, éppúgy nem lehet rendben annak a lelki egészsége sem, aki így filozofál.

4. Vizsgáljuk mármost meg, mi az erény. A lelki jelenségeknek három faja van: érzelem, képesség, lelki alkat; nyilván ezek egyikébe tartozik az erény is. Érzelmeken értem a következőket: vágy, indulat, félelem, magabiztosság, irigység, öröm, szeretet, gyűlölet, sóvárgás, féltékenység, szánalom: általában mindaz, amivel kellemes vagy kellemetlen érzés jár együtt. Képességnek azokat a dolgokat nevezem, amelyek révén ezekre az érzelmekre alkalmasnak mondanak bennünket, pl. ami által haragudni, bánkódni vagy szánakozni tudunk. Lelki alkatnak viszont azt nevezem, aminek folytán az érzelmekekkel szemben helyesen vagy helytelenül viselkedünk; pl. a haragot illetően: ha túlságosan hevesek vagy túlságosan lanyhák vagyunk, akkor helytelenül viselkedünk, ha ellenben megtartjuk a középútat, akkor helyesen; ugyanígy a többi érzelem tekintetében is. Mármost, érzelmenek nem tekinthető sem az erény, sem a lelki rosszaság, mert hiszen az érzelmekek alapján nem mondanak bennünket erkölcsösnek vagy rossznak, hanem csakis az erény, illetve a lelki rosszaság alapján; s azért sem, mert az érzelmekek miatt dicséret vagy gáncs nem érhet bennünket (nem szokták pl. dicsérlettel illetni azt, aki fél, sem azt, aki haragszik; sőt gáncsolni sem

1106a azt, aki csak úgy általában haragszik, hanem csupán azt, aki egy bizonyos formában teszi ezt); ellenben az erény, illetve a rosszaság miatt igenis dicsérhetnek, illetve gáncsolhatnak bennünket. Aztán meg, a harag vagy a félelem előzetes elhatározás nélkül támad bennünk, holott az erény az előre való elhatározás bizonyos formája, vagy legalábbis nem képzelhető el anélkül. Hozzávehetjük még azt is, hogy az érzelmekek nyo-

mán – amint mondani szokták – mozgás, az erény, illetőleg a rosszaság folytán pedig nem mozgás, hanem bizonyos állapot keletkezik bennünk. Éppen ezért nem mondhatjuk az erényt képességnek sem: azért, hogy általában képesek vagyunk bizonyos érzelmek átélésére, még sem erkölcsösnek, sem rossznak nem fognak bennünket tartani, sem pedig dicséretben vagy gáncsban nem lehet részünk. Továbbá: a képesség természettől fogva van meg bennünk, jóvá vagy rosszá pedig nem természettől fogva leszünk; erről már fentebb szóltunk. Ha tehát az erény sem nem érzelem, sem nem képesség, akkor nem marad más hátra, mint hogy lelki alkatnak tartsuk.

5. Hogy nemét tekintve mi az erény, erre tehát megfeleltünk; ámde nem elég, ha csak annyit mondunk, hogy az erény lelki alkat; azt is meg kell mondanunk, hogy milyen. S itt meg kell jegyeznünk, hogy minden kiválóság azt a dolgot is jó állapotba juttatja, amelyiknek a kiválósága és ennek a dolognak a munkáját is dicsérendővé teszi; pl. a szem kiválósága nemcsak magát a szemet, hanem ennek a munkáját is jóvá teszi: mert a szem kiválósága folytán látunk jól. Hasonlóképpen a ló kiválósága is nemcsak magát a lovat tökéletesíti, hanem azazal az eredménnyel is jár, hogy a ló jól fut, jól bírja a lovast, és bevárja az ellenséget. Ha tehát ez minden esetben így van, akkor az ember kiválóságáról is elmondhatjuk, hogy az erény olyan lelki alkat, amelynek folytán az ember nemcsak jó lesz, hanem a maga munkáját is jól végzi. Hogy ez miként lehetséges, azt már kifejtettük ugyan, de megvilágíthatjuk a dolgot úgy is, ha szemügyre vesszük, hogy miféle is az erény természete. Mindenben, ami összefüggő és osztható, megkülönböztethetjük a több, a kevesebb és az egyenlő fogalmát, és pedig vagy magára az illető dologra vonatkoztatva, vagy pedig önmagunkhoz viszonyítva; az egyenlő pedig valamiféle

közép a túl sok és a túl kevés közt. Valamely dolog közepén ti. azt értem, ami a két véglet mindegyikétől egyforma távolságra van, s ez mindenki számára egy és ugyanaz; az önmagunkhoz viszonyított közép viszont az, amiben sem túlzás, sem hiányosság nincs; ez azonban már nem egyféle, s nem is mindnyájunk számára ugyanaz. Ha pl. a tíz sok, a kettő meg kevés, akkor tárgyi szempontból véve a hat a közép, mert ugyanannyival nagyobb az egyiknél, amennyivel kisebb a másiknál: ez a számtani viszony szerint való közép. Önmagunkhoz viszonyítva azonban nem így kell vennünk a dolgot; mert ha pl. valakinek tíz font ennivaló sok, kettő meg kevés, azért a testnevelő még nem okvetlenül hat fontot fog neki rendelni, mert hiszen esetleg még ez is sok, vagy kevés az illetőnek; Milónnak pl. kevés volna, annak ellenben, aki a testedzésnek még csak a kezdetén van, sok. Ez áll a futásra és a birkózásra is. Így hát a túlzást és a hiányosságot minden hozzáértő ember kerüli, elkerüli a középet keresi, s ezt választja; de persze nem éppen a kérdéses dolognak pontosan vett közepét, hanem a magunkhoz viszonyított közepet. Ha tehát minden szaktudomány csak akkor végzi el helyesen a dolgát, ha a középre függeszti tekintetét, s arra irányítja tetteit (ezért az olyan dologról, ami rendben van, azt szokták mondani, hogy sem elvenni belőle, sem hozzátenni nem lehet semmit, mert a túlzás és a hiányosság egyaránt ártalmára van a helyes állapotnak, a középhatár megtartása viszont megőrzi azt); szóval, ha – tételünk szerint – a jó szakemberek munkájuk közben mindig ezt tartják szem előtt – másfelől pedig az erény, akárcsak a természet, minden alkotó művészetnél alaposabb és tökéletesebb –, akkor az erény is bizonyára mindig a középet igyekszik eltalálni. Természetesen az erkölcsi erényt értem, mert hiszen ez vonatkozik az érzelmekre és a tettekre, és ezekben van túlzás, hiányos és közép. Pl. meg-

1106b

ijedni, nekibátorodni, megkívánni, megharagudni, megszánni – általában örülni és bánkódni lehetséges a kellő mértéknél jobban is, kevésbé is, csakhogy persze mind a kettő helytelen; ha ellenben mindezt akkor tesszük, *amikor*, ami *miatt*, akikkel *szemben*, ami *célból*, *s ahogyan* kell: ez jelenti a középet és a legjobbat, ez pedig éppen az erény sajátsága. Ugyanígy beszélhetünk túlzásról, hiányról és középről a cselekvésekkel kapcsolatban is. Márpedig az erény éppen érzelmekre és cselekvésekre vonatkozik, melyekben a túlzás hiba, a hiányosság pedig gáncsot von maga után, a közép viszont mindig dicséretben részesül, és megállja a helyét; e két körülmény pedig éppen az erényt jellemzi. Tehát az erény bizonyos értelemben középhatár, amennyiben ti. a középet igyekszik eltalálni. Aztán meg hibázni sokféleképp lehet: a rossz – miként Püthagorasz tanítványai gyanították – a háttartalan, a jó pedig a körülhatárolt dolgok közé tartozik; helyünket jól megállni azonban csak egyféleképpen tudjuk: ez az oka annak is, hogy az előbbi könnyű, az utóbbi pedig nehéz; elvéteni a célt könnyű, ám eltalálni nehéz. Tehát ebből is csak az következik, hogy a rosszaságot a túlzás és a hiányosság, az erényt pedig a középhatár jellemzi. „Derék ember csak egyféleképp lehet valaki, rossz ellenben sokféleképp.”

6. Az erény tehát olyan lelki alkat, amely az akarati elhatározásra vonatkozik, abban a hozzánk viszonyított középben áll, amely egy szabálynak megfelelően határozható meg, mégpedig azon szabálynak megfelelően, amely szerint az okos ember határozná meg. Középhatár két rossz között, melyek közül az egyik a túlzásból, a másik a hiányosságból ered; s középhatár azért is, mert míg az egyik rossz a kellő mértéket túllépi, a másik pedig azon alul marad, az érzelmekben éppúgy, mint a cselekvésekben – az erény a középet találja meg, és azt is választja. Ezért lényegét és a mibenlétét kifejtő

meghatározást tekintve az erény közép, de abból a szempontból nézve, hogy mi a legjobb és a helyes, az erény a legfelső csúcs.

Ámde nem minden cselekvés és nem minden érzelem fér össze a középhatár fogalmával: egyiknek-másiknak már a neve is magában foglalja a rosszaságot; ilyen: a káröröm, a szemérmertlenség, az irigység; a cselekvések közt: a parázna-ság, a tolvajlás, az emberölés. Az ilyen és ezekhez hasonló rosszaságok éppen azért részesülnek mindig gáncsban, mert már magukban véve is rosszak, nem pedig csak a túlzásaik vagy a hiányosságaik. Velük kapcsolatban tehát sohasem lehet szó helyes viselkedésről, hanem mindig csak hibáról; s az efféle esetben az eljárás helyessége vagy helytelensége nem a körülményektől függ, amelyek pl. megszabnák, hogy kivel, mikor és hogyan szabad paráználkodni, hanem egyáltalában, aki ilyesmit tesz, az már eleve hibát követ el. Éppen ilyen lehetetlenség volna az is, ha valaki az igazságtalansággal, a gyávasággal vagy a mértéktelenséggel kapcsolatban beszélne a középhatárról, túlzásról vagy hiányosságról; ilyenformán a túlzásban is meg a hiányosságban is képzelhető volna egy helyes középút, s lehetséges volna a túlzásban való túlzás és a hiányosságban való hiányosság is. Márpedig, ahogyan a mértékletességben vagy a bátorságban nem beszélhetünk túlzásról vagy hiányosságról, mert hiszen a közép itt bizonyos értelemben már a legmagasabb fok is, éppúgy ama rosszaságokban sincs közép, sem pedig túlzás vagy hiányosság, mert akárhogy cselekszi is őket valaki, máris hibát követ el; általában: sem a túlzásban és a hiányosságban nem lehet szó középhatárról, sem pedig a középhatárban nem lehetséges túlzás vagy hiányosság.

7. De ezt nemcsak így általánosságban kell kijelentenünk, hanem alkalmaznunk kell az egyes esetekre is; mert ha cse-

lekvésről van szó, akkor az általánosságban mozgó fejtegetések mindig nagyon üresek, azok pedig, amelyek a részletekre is kiterjednek, sokkal több igazságot tartalmaznak; a cselekvés ti. mindig egyes esetekkel kapcsolatban történik; megállapításainknak tehát ezekkel kell összhangban lenniük. Ezeket kell tehát táblázatunkból sorra vennünk.

1107b A félelem és a biztonság érzése tekintetében a *bátorság* alkotja a középhatárt; a túlzóknak azt a fajtáját, amelyiknek a túlzása a félelem hiányában nyilatkozik, külön elnevezéssel nem szoktuk megjelölni (sok más fogalomra sincs külön szavunk); azt azonban, aki a biztonság érzését viszi túlzásba, *vakmerőnek* nevezzük; azt viszont, aki a félelemben a kellő mértéken túlmegy, a biztonság érzésében pedig azon alul marad, *gyávának*. A kellemes és kellemetlen érzések tekintetében – természetesen nem valamennyit értve, s különösen nem a kellemetleneket – középhatár a *mértékletesség*, túlzás pedig a *mértéktelenség*. A kellemes érzésekkel szemben kellelténél lanyhábbak nemigen szoktak lenni az emberek; ezért nincs is rá külön elnevezés, legfeljebb *érzéketlenségnek* nevezhetnők. Az anyagiak adása és elvevése tekintetében középhatár a *nemes lelkű adakozás*; túlzás, illetőleg hiányosság pedig a *tékozlás*, illetve a *fősvénység*. Mindkettőben megvan a túlzás és hiányosság is, csak hogy persze ellenkező értelemben: a tékozló ember az adásban megy túl a kellő mértéken, s az elvevésben marad alatta, viszont a fősvény ember az elvevésben túloz, az adásban pedig ki-kihagy. Egyelőre beérjük avval, hogy minderről csak körvonalakban és a fő pontokban szólunk; később majd tüzetesebben vesszük őket tárgyalás alá. Az anyagi kérdésekkel kapcsolatban vannak más lelki tulajdonságok is; és pedig mint középhatár: az *áldozatkészség* (az áldozatkész ember más, mint a nemes lelkű adakozó: amannál nagy, emennél kis arányokról van szó); mint túlzás:

az *ízléstelen nagyizolás* és az *ostoba fitogtatás*; mint hiányosság: a *szűkkeblűség*; ezek a végletek persze mások, mint amelyek a nemes lelkű adakozással kapcsolatban jelentkezni szoktak; de hogy a különbség mit jelent, azt későbbre hagyjuk. A kitüntetés és a megszegyenítés tekintetében középhatár a *nemes becsvágy*, túlzás az, amit *selfuvalkodottságnak* szoktunk nevezni, hiányosság a *kishitűség*; s ahogy viszonylik – mint említettük – az áldozatkészséghez a nemes lelkű adakozás, amely utóbbi az előbbitől csupán kis arányaiban különbözik, éppúgy viszonylik a nemes becsvágyhoz, mely csak nagy kitüntetésre vonatkozik, egy másfajta becsvágy, amely kis arányokra vonatkozik; a kitüntetésre ti. lehet úgy is törekedni, ahogy kell, de lehet a kellelténél jobban vagy kevésbé is; azt, aki ebben a törekvésben túlzásba megy: *nagyravágyónak*, aki viszont ellanyhul, azt *közömbösnek* nevezzük; aki a középre esik, annak nincs külön neve. Éppígy nincs külön nevük a megfelelő lelki tulajdonságoknak sem, kivéve a *nagyravágyónak* megfelelő lelki tulajdonságot, a nagyravágyást. Ez az oka annak, hogy a végletekbe menő emberek egyformán igényt tartanak a középterületre; és csakugyan, mi magunk is hol nagyravágyónak, hol meg közömbösnek mondjuk azt az embert, aki a középre esik, s ennek megfelelően egyszer a nagy-

1108a ravagyót, máskor meg a közömböst illetjük dicsérettel. Hogy miért tesszük ezt, azt majd az alábbiakban fejtjük ki; egyelőre a többi lelki tulajdonságot vegyük sorra, a már megkezdett módon.

Az indulattal kapcsolatban is beszélhetünk túlzásról, hiányosságról és középhatárról; s bár ezeknek nincs gyakran külön nevük, mi mégis, mivel a középső embert szelidnek szoktuk mondani: nevezzük a középhatárt *szelidnek*; a végletekbe átszapók közül azt, aki a kellő mértéket túllépi, *dühösnek* nevezhetjük, magát a lelki rosszaságot pedig *dühösség-*

nek; azt viszont, aki ebben a tekintetben lanyhaságot mutat, *halvérűnek*, magát a hiányosságot pedig *halvérűségnek*. Van még három más középhatár is, melyek közt van ugyan némi hasonlóság, de azért mégis különböznek egymástól: mind a három a szavakban és tettekben nyilvánuló társas érintkezésre vonatkozik; de mégis az a különbség köztük, hogy míg az egyik a bennük rejlő igazsággal áll összefüggésben, a másik kettő inkább a kellemessel; ez utóbbi egyik fajtája viszont tréfában, másik fajtája pedig az élet összes helyzeteiben nyilvánul. Szólnunk kell tehát ezekről is, hogy annál jobban lássuk, hogy mindenben a középhatár dicséretre méltó, a végletek pedig sem nem dicséretesek, sem nem helyesek, hanem megrovást érdemelnek. Ezeknek a lelki tulajdonságoknak nagyobbbrészt szintén nincs külön nevük, de kísérletet kell tennünk arra, hogy a világosság és érthetőség kedvéért, mint a többi esetben is, magunk adjunk nekik nevet. Az igazsággal kapcsolatban nevezzük tán a középre eső embert *igaz embernek*, a középhatárt pedig *igazmondásnak*; a színlelés különböző formái közül azt, amelyik a valóságosnál nagyobbat színlel, *fennhéjásznak*, s azt, aki ilyen ember, *fennhéjászonak*; viszont, aki a valóságosnál kevesebbet színlel, azt *gúnyos szerénység* jellemzi és az ilyen ember *gúnyosan szerénykedő*. A kellemesnek a tréfában nyilatkozó fajtát illetőleg: a középre eső ember *szellemes*, maga a lelki tulajdonság pedig *szellemesség*; a túlzás: *bohóckodás*, és aki ilyen, az *bohóc*; aki viszont hiányosságot mutat, az *bárdolatlan*, lelki alkata pedig: *bárdolatlanság*. Végül a kellemesnek egyéb fajtájában, mely az életben általában szokott megnyilvánulni, az, aki olyan formában kellemes, ahogy kell: *kedves* ember, s maga a középhatár: *kedvesség*, aki pedig túlmegy a kellő mértéken, ha ezt minden különösebb cél nélkül teszi: *tetszelgő*; ha meg a maga hasznáért: *hizelgő*; aki pedig alul marad a kellő mértéken,

s minden tekintetben kellemetlen ember, az *összeférhetetlen és házsártos*.

Az érzelmekben, s mindabban, ami velük összefügg, szintén van középhatár: a *szemérem* nem erény ugyan, de azért a szemérmes embert dicsérni szoktuk. Ti. ebben a viszonylatban is lehet szó olyan emberről, aki a középre esik, s olyanról, aki a kellő mértéken túlmegy, illetve azon alul marad; aki túlzásba megy, az olyan, mint a *szégyenlős*, aki mindig restelkedik; aki pedig a kellő mértéket sem üti meg, vagy semmit sem szégyell, az *szemérmetlen*; viszont a középre esik ^{1108b} a *szemérmes*. A *jogos felháborodás* érzése középhatár az *irigység* és a *káröröm* között: ez a három lelki tulajdonság azzal a kellemetlen, illetőleg kellemes érzéssel függ össze, amely a hozzánk közel álló személyeket ért események nyomában támad: aki jogos felháborodásra képes, az megbotránkozik azon, ha valakinek érdemtelenül jól megy a sorsa; viszont az irigy ember ezen is túltesz, és mindenkivel szemben bosszúságot érez, akinek jól megy a dolga; a kárörvendő viszont annyira fogyatékosnak mutatkozik a bánkódásban, hogy még örül is.

De minderről másutt is lesz még alkalmunk szólni; az *igazságosságot* pedig a többi után majd úgy tárgyaljuk, hogy – mivel nemcsak egyféle formája van – két részre osztjuk, s mind-egyik formájáról külön-külön kimutatjuk, hogy milyen értelemben tekinthető középhatárnak; hasonló értelemben fogunk majd szólni az észbeli erényekről is.

8. Háromféle állapot van, és pedig: két rosszaság: az, amely a túlzásban, s az, amely a hiányosságban nyilvánul meg – és egy erény, ti. a középhatár; ezek egymással bizonyos tekintetben mind ellentétben vannak. És pedig a végletek a közép-pel is és egymással is ellentétesek, viszont a közép a végletekkel ellentétes; mert miképp az egyenlő a kisebbhez viszo-

nyítva nagyobb, a nagyobbhoz viszonyítva pedig kisebb, éppúgy a középhatárt megtartó lelki alkat is a hiányossághoz mérve túloz, a túlzáshoz képest pedig hiányosságot mutat, az érzelmekben éppúgy, mint a cselekvésekben. A bátor ember például a gyávához viszonyítva vakmerőnek, a vakmerőhöz képest pedig gyávának tűnik fel; hasonlóképp a mértékletes ember az érzéketlennel összemérve mértéktelennek, a mértéktelenhez viszonyítva pedig érzéketlenné – vagy például a nemes lelkű adakozó a fősvénnyel szemben tékozlónak, a tékozlóval szemben pedig fősvénynek látszik. S ezért a végletekbe eső ember azt, aki a középhez tartja magát, szeretné mindig magától a másik véglet felé eltolni, úgyhogy például a gyáva ember a bátort rendszerint vakmerőnek, a vakmerő viszont gyávának nevezi, és így tovább.

Szóval ezek a lelki tulajdonságok egymással ellentétben vannak; de legnagyobb az ellentét a két véglet között, sokkal nagyobb, mint a középpel szemben: messzebbre esnek egymástól, mint a középtől; a nagy is a kicsitől, vagy fordítva, a kicsi a nagytól távolabb van, mint akármelyikük az egyenlőtől. Megjegyezhetjük még, hogy egyik-másik véglet a középhez bizonyos hasonlóságot mutat, például a vakmerőség a bátorsághoz, a tékozlás a nemes lelkű adakozáshoz; a végletek ellenben egymással szemben mindig a legnagyobb fokú közömbösséget mutatják. Amely dolgok pedig egymástól a legmesszebbre esnek, azokat úgy szoktuk meghatározni, hogy ellentétesek; úgyhogy azok, amelyek nagyobb távolságra esnek egymástól, nagyobb fokban ellentétesek is.

1109a A középpel szemben néha a hiányosság, máskor pedig a túlzás mutat nagyobb ellentétet; például a bátorsággal szemben nem a túlzást jelentő vakmerőség, hanem a hiányosságot jelentő gyávaság – viszont a mértékletességgel szemben nem a hiányosságból folyó érzéketlenség, hanem a túlzásból folyó

mértéktelenség jelent nagyobb ellentétet. Ez két okra vezethető vissza. Az egyik a dolog természetéből folyik: mivel az egyik véglet rendszerint közelebb esik a középhez, és nagyobb hasonlóságot mutat vele, természetesen nem ezt, hanem inkább a vele szemben álló végletet állítjuk ellentétbe a középpel; például: mivel a bátorsághoz jobban hasonlít a vakmerőség, azaz közelebb áll hozzá, a gyávaság pedig sokkal jobban elüt tőle, ezért inkább ez utóbbit állítjuk vele szembe: ami nagyobb távolságra esik a középtől, azt hozzá viszonyítva ellentétebbnek látjuk. Ez tehát az egyik ok, amely ti. a dolog természetéből folyik; a másik önmagunkban van: amelyik irányba a magunk természete valamiképpen jobban hajlik, azt inkább érezzük a középpel ellentétben levőnek. Például természetünk inkább hajlik a gyönyörűségek felé, s ezért könnyebben sodródunk a mértéktelenség, mint a rendes élet felé. Tehát azt tartjuk inkább ellentétesnek, amiben könnyebben esünk túlzásba; s ezért a mértéktelenség, azaz a túlzás, mindig nagyobb ellentétben áll a mértékletességgel.

9. Íme, kifejtettük kellő részletességgel, hogy az erkölcsi erény: középhatár, s azt is, hogy milyen értelemben; továbbá, hogy két lelki rosszasság, úm. a túlzás és a hiányosság közé eső középhatár; s végül, hogy ez a jellege abból folyik, hogy törekvése az érzelmekben és cselekvésekben a közép-re irányul. Ezért is olyan nehéz dolog erkölcsösnek lenni: nagy feladat mindenben a közepet eltalálni; a kör középpontját sem tudja akárki eltalálni, hanem csak az, aki ért hozzá. Haragra gerjedni, pénzt adni vagy elkölteni akárki tudhat, mert ez nem olyan nehéz dolog; de már aztán azt, hogy kinek adjon, mennyit, mikor, mi célból és hogyan, már nem mindenki tudja, mert ez nem olyan könnyű dolog. Ezért a helyes magatartás ritka, s dicséretre méltó és szép dolog. Ha va-

laki a középet el akarja találni, először is távol kell tartania magát a nagyobbik ellentétől, amint Kalüpszó figyelmeztetése is hangzik: „Attól a füsttől és hullámveréstől igyekezz távol tartani a hajódat!” A két véglet közül ugyanis az egyik mindig nagyobb hibát jelent, mint a másik; mivel a középet eltalálni szerfelett nehéz, be kell érünk – mint mondani szokás – a második hellyel s a rosszból a lehető legkisebbet 1109b kell választanunk; ezt pedig legkönnyebben az említett módon érhetjük el. Aztán ügyelnünk kell arra is, hogy magunk melyik irányba sodródunk el könnyebben, mert egyikünknek erre, másikunknak arra van hajlama. Ezt pedig abból a kellemes, illetve kellemetlen érzésből tudhatjuk meg, amely bennünk esetről esetre keletkezik. Mindig igyekezzünk, hogy magunkat az ellenkező irány felé térítsük el: ha messzire elkerüljük a tévedést, akkor elérkezhetünk a középre; így tesz az az ember is, aki a görbe fát akarja kiegyenesíteni. De mindenekelőtt őrizkedjünk a kellemes érzéstől és a gyönyörtől, mert rendszerint ebben nem tudunk megvesztegethetetlen bírák lenni. Tehát ahogyan a község vénei viselkedtek Helenével szemben, úgy kell nekünk is viselkednünk a gyönyörrel szemben, s mindenkor az ő szavukat kell ismételnünk; mert ha a gyönyört az ő példájukra mindig elutasítjuk magunktól, akkor kevesebbet fogunk botlani. Ezzel az eljárással összegezve a mondottakat, legkönnyebben eltalálhatjuk a középet. Persze ez nehéz dolog, különösen az egyéni esetekben; mert nem olyan könnyű dolog eldönteni, hogy például miképp, mire, mily esetben és mennyi ideig kell haragudnunk; hiszen mi magunk is hol a lagymatag embert dicsérjük, s őt nevezzük szelídnek, hol meg a haragtartót, akit férfias jelleműnek kiáltunk ki. De persze azt, aki a helyes irányból csak kissé szokott kilépni, nem rójuk meg, akár a túl sok, akár a túl kevés hibájába esik; de azt már igen, aki nagyobbat vét,

mert ez már nem maradhat észrevétlenül. Viszont azt, hogy a hiba mily fokára és kiterjedésére alkalmazzuk a megrovást, nem könnyű észkokokkal meghatározunk, amint hogy más egyebet sem, ami az észrevevés körébe tartozik. Ilyen kérdések rendszeren az egyes esetekben vetődnek fel, s ezeknek az elbírálása az észrevevés dolga. Annyi tehát bizonyos, hogy a középet kereső lelki alkat mindenesetre dicséretre méltó; s néha mégis el kell hajolnunk a túlzás vagy a hiányosság irányába, mert így találjuk majd el legkönnyebben a középet és a helyes utat.